

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 208 (14930)

1992 чылдың октябрь 27, вторник Солунга ат салган шагы 22.30 Чагыдар өртөз 10 көп. Саар өртөз 1 рубль.

Байырланчыг-ла болган

Россия Федерациязынын болган Тыванын удустан артист, делегей чергели кино сымдык, хөгжүм-ши театрынын баштайгы директору Максим Моигужукович Музуктун төртүтүнгенден бээр 80 чыл болганыга турсааткан байыркы кежээ республиканын хөгжүм-ши театрына дүүн болуп өрткөн. Шынар-ла, тыва культураны болгаш уран чүдүлдү коочунарнын бирээни ат-сугаалыг артисти ужуражылда кежээ өрктөгү-даа болза, 800 ажыг көрүктөр чыгыган.

Медээлер

училищенин коллективинин мурнундан сургуулар байыр чедиреш, башын белек-ке берген. Чымчак, чыгыг сестери, чүрктин ханызындай байыр чедирешкинерин тугаалаан кижилерини шуутун айтып-даа калчар. Хөгжүм-ши театрынын артистери «Малиновкага болган кудал» деп шийден түндүгү ойбанын. Ол шыкша артистер эң шийетинген концерт күү-сөддөлерин ат-сугаалыг артиске болгаш көрүктүдөргө бараалгаткан.

«СҮТ-ЛЕ АРБЫН БОЛЗА»... Көдээ — хоорайга

Бүдүрүлгенин бөгүнгү ажыл-ижин сонуураарыма, сүт заводунун бүдүрүлгө ичинин начальниги Галина Васильевна Варакина чугаавысты мынчаар эгеледи:

— Ниити ажылга хамаарыштыр чүү дээр боор, ажыл-иш чоруу-ла туурар, шыкша-жок билер-ле болгай силер, ажыл-агыйлардан сүт дужаарынын хемчээли куду-лаан, элбек сүт сезону доору-лаан, Ынчак баарга, хоорайнын магазиндерине сүт, сүттен кылган продуктулар эвээжен келер. Бөгүндө бай-дыл кылды. Сүт элбек үеде хүре ортума-биле 55 тонна хире кирип турган болза, ол сан бо хүнерде ортума-биле 20 тонна бооп турар. Ылгалдыг-дыр, бөгүндү-биле беши санал көргө аян. Совхозтарда күсүк бөгүнгү бойдалды билип турар бис, бойдуу-ла арга-биле сүтүн хемчээлинин хой болурун күзүр миңдыг-ла уду-тур бис. Сүттен кылган продуктуларын ассортиментини, хемчээли оон хамааржыр болгай.

жөй бээр— бүдүрүлгеге кижини санын кызырар айтыртык чедир түргүстүлүп келирин ол чугаалаан. Ынчакша ажылы, ажылдар чөри дөш кижилерини харыскалгыз, со-нуурамы улгактан дээрин немен кагды.

ДУЖУДУН АЖААЗА-ДАА

ТЭЭЛИ. Районунун ажыл-агыйлары бо хүнерде дүжү ажаалдаан түгээр дооскан. Ниити-биле 591 гектар шөлдө чашкан арбайын, суланы болгаш кызыл-тастик 315 тонна дүжүдүн механизаторлар ажаан. Ортумак дүжү бир гектардан 4 центнер болгай.

Бүдүрүлгенин ажыл-ижин дугайында чугаавы уламчылар бетинде, фермаларда инектерин тургузу азырай берген болганда, саалдага немелде чоорту илден апар ужурут деп көдээ ишчилерден идегелдиг майпап турар удуз болду деп чүвени маанай чугаалап кайы. «Сүтүнү шыныры ниити-биле черле ажырас, чүгү сүт биске арбын-ла келдири-ле күзүр-дир бис» дигир миңдыг болду. Кызы хоорайнын чүрткаалы-ларын кызыл-тастик азырай, тамдык фермаларда саалдык хемчээли бир инекке хамааржыр шору өздөлдүг бооп турар.

КАЖАН ЧУРУМЧУУР ИРГИ?

Арага-водка кылдыларын туралаан кижини бүрүзү-ле кайы хамаанчок, дөң-хүндүс дивейн садип турарындан сөөгү үгө чедир Тыванын каш-даа хамаанчы арагадан хорананын, амы-тындындан чарлы, эминдегече кирип турар аларган. Арага-водкадан олча-ажык үндүрүп алыр дөң каш иягы саарып-сайгарып шыдаар кижилерге оларын саткан арага-зындан удуз хорананы бээр, азы бер-тик-нежел артп каары чүлө чүс-чүс оларга дөмөй-ле. Оларга чүлө чүс-чүс мун акшалар херек. Арагалашкынын мун акшалар херек. Арагалашкынын мун акшалар херек. Арагалашкынын мун акшалар херек.

Ол үеде сүт заводунда байдалды пех начальниги үстүндө чугаалаан. Сүтүн кижирини хемчээлинин эвээз-дээр харыскалга онадыр дээни республиканын Юстиция министрствону (Ю. Т. Ста-овол) хыналдага албаны. Бо хүнде беши ол талаа-биле тодарай ажылдан кылдынган хемчээлдер чок болгаш чооруу турар ажылдын дээниги кошкак, күштүг эвээжене салдарлыг болуп турар. Амы үеде чер-чөлдөргө чөпшөлдү лицензия чокка, үндүртү төлөйи, пынар дугайында сертификат чок, автономналардан, истериялардан санитарлыг сагыла чокка, улусту дымтаар чөлдөргө арага айлаан садип турар аларган.

1991 чылга чедир Кызыл хоорайга арага-водка кылдыларын талон-биле садип турган. Оларын талон чокка, коммерция өртөз-биле садип-саары 1991 чылдын февралы айда эгелээн. Ынчак бир дугаарында хоорук-ком-бин шиптири-биле аныктарын «Спутник» чүрткалга комплекзини (директору С. М. Дивоваров) магазинине С. М. Дивоваров) магазинине республика девискээринде ишканалар чөлдөргө арага кылдыларын сөөртүп кийери чөпшөлдү. Үндүрүг кылдыр олардан 30 хүнүг тыртары коорууга турган. Ол хоорай бюджетине 1991 чылдын февралы — июль айларында 531 мун рубль берген. Арага кылдыларын хостуг садип-саарып эгелээр, хоорайда хем-херек үлдүгериини байдалдары нарыыдан чыгарынген. Ынчакша «Спутник» МЖК, Ниини Комсомольская кудумчу-зунун 37 дугаары бажымынга турган магазинини чөни арага-чылар-биле долуп турган. Ынчак турар бөгөө, ол мага-зинини хоорук-комбинун 1991 чылдын июль 16-да шипти-рини бугаар хаган.

Хоорайнын биче Советинин шиптири-биле бир чылда юридиктиг эгелдик кижилерден 45 мун, түс-түс кижилерден 22,5 мун рубль арага сатканын дөш чылда кылдыр доктааткан.

Аравыста эки кижилер ЧАЙГААР-ЛА СЕГИП КЕЛИР

Малчынарнын ажыл-ижин берге дээрин кылдыг-лаа кижилер бээр. Ынчакша мал мадалаан ажылдан көрейи деп боттарынын кузелин илердир кижилер ховар дөш чызыг болбас. Амы үеде мал ажы-мында үр чылдарда ажылдап келген малчынарда кадыкы эки кижилер ховар-ла боор деп болдоор мен.

Мен бо чылын кадыкын баксыраан, республиканын малчынар эмгектегине дөңгө беш дохук шийинде кадык эки кижилер, эмгекти чыгым. Малчынар эмгектегине республиканын э-ле ирак районунун колхоз, совхозтарында малчынар эмгектегине келер чоруу.

Фондлар таварыштыр берип турган арага кылдыларын чөни талон-биле арага саалдыгы чөлдөргө боорга, ол-ла чылдын август айга кылды арага болгаш водканы дугурушкан өртөктөр бугаар садип-саарынын Кызылдын ливо заводунга, «Спутник» МЖК-ны коммерция төлөүг, «Кызыл» агрофирмазына чөп-шөргө доктаалды хоорос-

Оон бо чылдын апрель 28-те Тыва Республиканын Чазактын 112 дугаарлыг доктаалы үгөт. Ол «Тыва Республикасынын девискээринге арага-водка кылдыларын садип-саарынын болгаш бүдү-ренин чүрүмчүлүг дугайында» доктаал үгөн соода байдал кезек када үгөртөзүн. Ынчак-чөлдөк ол доктаал дохуу-у, биче чедир күсөтүнгөни. Оон 8 дугаар күтүлгө арга саварына чүрүм үрөшкени

НОГАА: ажыктыг чөм ышкажыл

Бо чылдын эгезинден бээр республиканын ажыл-агыйлары боттарынын бүтү ажыл-чөрдүлүгүн рынок харыл-зааларынын пегелдесинде дүштүр эде тургузул, коллектив бургуз экономикага биразын бөгүм-лаарынын оруунче кирген. Бөккөр чугаалаарга, орулга кирип аларынын аргаларын дилеп, балдырын дымдып, байып алыр бодай берген. Ажыл-херектиң шык мындыг байдалына Кызыл районда «Кызыл» агрофирмазын бажыныгы «Тепличное» коллективте көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези база көргөн. Ынчакша ажылдарын мында ажылдарын боттары шиптирлен алган. Бо хүнерде олар ол бугаар ажилдаан турар. Ногаа өстүрүлгенин ниити шөлдү үш гектар, Ону 27 теллигаду хуваан каа. Аш теллигада помидор болгаш огурак рессадаларын өстүрүп турар. Ында ниити-биле дөргөн хире ажылчын хара туттуган. Оларын ажылы кыш-чай чок үргүдүлээр. Ол дөргө ногааларын өстүрүп аларынын айы-биле кышын-чаксы, күсү-кышын эччегелер-биле ажилдары дүр.

Ниити ажыл, дүжүтүн байдалды кылдыг дээрин сонуураан алаа чөш берген, баштай-ла ужурашкан, уду-зум — үш хөргөжөн ажил-иш. Оларын ийиз ажылыгы түгүндө ийиз-ла эки эвээ удуз бис деп чылдак каакша чөруй бардылар. Мээң чыныга анык ногаанын Сайна Саая артын калган. Кызылдын башкы институтунун физика-математика факультетинин ийиз куруузу дооскаш, чөптүг чылдагаан-биле өөрдигезин уламчылап шыдаалып, барган анык кижини болуушу бо хүнүгү ажыл-хөргөжин дугайын чугаалап олурду. Ону алыс шиптирлиг, турушту кижини кылдыр бидим. Амдылардын алыс бергени биле бергени ол ийизге, бо коллективке ажилдаан, чаа-ла бир чыл элээн ажаа-даа берген болза, кадыкым ажылдаанын амын түнелдери күртүгү турар. Сайна чыл эгезинде 22 тонна огуран өстүрүп, дүжү-жаа бөдүрүлгө оон күзү-сөлдү ажаан: азыраан үш тонна ажыкты ол болуун теллигазындан ажаан, ооун дужаакан. Ынчалза-даа оон шымак көргүдүгү ногаанын база бар. Ол болза Анна Бора-дыр. Ол өрткөн чылым база-ла белик бүдүрүктүгү ажилдаан, кымыл-даа аштырбайн барган. Бо чылын ол 22 тонна бүдүрүп турган, оон 31 тонна кылдыр күсөткен. Бо ийиз ажылчынын чөккөтеринден алган көргө, амы бо рынок харылзааларынын үзүндө кым-ла үргүлү-ле билээн сымырпын-наш, кара кызыл ажилдап билир болду, ийиз кижилер өг-бүлөсинин бөдөлгөргө хой орулганы кирип алып ийиз-ла Кызыл-ла бараан-саранын өртөк-үчөк ороочок улганы берген бо берге үеде анык-лаа дүжү-жаа-дыг-даа ажылчынын амдыралды бир эске көрө бергени ол-дур. Ынчалза-даа Сайнанын сагыжына чөптөс бир чүлө бар хире болду. Ол болза ажыл төлдөрүнүн айтырын. Чүл дөргө оон чугаавы-биле алырга, айда ол ийиз муулан үдүлү-ла ашпас акша ал турар. «Ил-хеп хаманчок, ижер-чир-лаа садип аларынга чөптөс ажаа-дыр ийи. Ам харын бо айлан эгелеп ажаа-шалымын улгатыр деп турар. Ынчак чүгөртөй бөр боор» деп, ол чугаалаан. Ону бир дугаары берген айтырды болза, кезек ажылчынын (тепличниктерден дүжүтү ажаап кааккан) төлөтү чөк шөлөжө үчүлөр деп турары.

Рынок дөргө рынок-ла болгай. Ыдыг болганда, өртөктөр, үенин айы-биле чөшкө аян эвээ турганын менээ сагыдыргаш, мындыг чөккө-төр кийрип. Мээң биче элээн болза, бо феврал-март-апрель айларда 40-70 май-тонна айларда 30-40, август-сентябрь айларда оон ийиз рубльге саткылаан. Рынок пегелдеси-биле оон ачык кылбас болза, амы үеде садып-саарылга кылган ажык чүл деп. Бо өртөктөр чүлө чөшкө чүл-дө эвээ, а ногаа аймаанын бүгүндөжү хамааржыр кылдыр биллп алза чогуур. Бөккөр чугаалаарга, оларын бир килограммын ортумак өртөктөр-дир ийи.

Алаа соода бир код чугаавыс ажылчынарнын амы төлдөрүн калчар үнелп турары болган. Борга хамаарыштыр Татьяна Николаевна мындыг тайылыр берген. Оон код утказы мындыг: ногаалар өстүрүлгени үзүндө ажил болгаш продукция. Бүдүргөн продукциянын хемчээли эвээш болган тузуу, ажил төлдөри база эвээш болуур. Амы рынок харыл-зааларынын пегелден ми-диг-дыр. Ынчакша амын кижини бүрүзү ажилга атып күжү, энергиянын бээр, а оон соода ажаа сапал өөрчөр, оон үзүндү билер кылдыр чурттаар — мындыг-дыр-ла.

Шыгыр-оол ДОРЖУ.

А. СААЯ. Танды район.

Дувуренчиг медээ ПОЧТА АЛБАСТАДЫВЫС

Сысты-Хем суурга солун, сеткүү, чагаа-харылда, сентябрда болгаш октябрынын ийги чартыгына чедир чыгыс-даа катал келбей. Оон чылдагаанын мында чөп билер турар: постаны Кызылдан «Зар» эккөр. Оон доктар чөргө бисте почта салбырынын эргекчилик баарын уткуп, дүдүн алып дүрүлүп, Ынчалза-даа ол хүндүгү эргекчилик Салбак Деспидей «Зар» кызыл маалык, постанын үндү-үзүн албайн турар. Оон «Зар» маалык турар эвээ, постаны дөшөр сөөртүп чөрутүш. Тоора-Хемге апарып каалар. Чөниун чыгыш алган со-дунары; журналдар, чагаа-бичин мында мөчөлөлдү чы-мып түрүп белди деп чүвени мыда Даргалар көрүп, билдир-

МАЙМАХАШКА БАРГАН СЕН БЕ?

Бо чымды Ноль 7-ден 31-ге чедер хүнирде республикамын аймак туристер станицяам башкыларын семинар-аиян-чоруун Каа-Хем, Току кожууннарнын деваскээринге чорудун эртригер, Аян-чоруучуларын чедер чери Маймахаштын ики аржаан, Туристер арамыга чоруп, аян-чорутуу узун, берге оруун эрткин болташ бо уаада ол аржаан дугайын солунун номучуларынга сонургаар болады.

Бистин төрөн Тывабыс аржаан суглар-биле бай-лак оран. Нандыг-каидыг аржаанар барын билбээн, дынзаваан киза Тывада чок боор. А бо аржаан дугайын билдирер ховар турган боор. Маймахаш аржааны Ака-демик Обручев атыг сыйнаш ортаа үсинеде, Маймахаш деп темини Аржаан-Хем деп азырлада, даал донидейден 1660 метр хире бедикте. Аржаан-Хемин Маймахашке кирген асындан дөрт километр хире чедер турун турар. Картдаан көөрөг, хемин азын «Маймахаш» деп билбээн. Ол ишкан геологик, минералогия талазы-биле эртем доктору Евгений Викторович Пинчкерин билбээн «Тыванын аржаан суглары» деп номда база «Маймахаш» деп билбээн. Чамдыкта «Май-Малиш» деп база адал, бижил турар. Мен боаарымга, ол дыкка ишн эвес.

Токунуу үдесин чурт-таачылары-биле чугаажып көөрүмге, хемин үч-төөгүден ишн адын Маймахаш деп алаар болду. Сибирьде чурттап чоруур чамдык ууртарын дымдаа «шаш» дээрге «шаш» дээн ол «Кара-Хаш», «Тоора-Хаш» деп атыг хемин бар болгай. Бо аржаанга чедери мидыг-ла амыр эвес чорду. Чер аразы мрак, орук-ярик берге, узун.

Чыдар бажынга чедип, аш-кемивас дээнини салып, аржаан «эоянге» чолукшуп мөгейдиэс. Агавыс-көгүвас багладывас. Бизар бээрда, аржаанда кирип турарлар аразында эа улуг назылг. Току чурттуг кирганын чалап аламыс. Ол кирган аржаанга кирер өзү-чурумну, чуну сагырын биске тайкырлар берген. Баштай кирерде 3-5 хире минуттан эртриге кирбени сагчидарган. Бичи үтк бажымын-ган кылган, оон иштанын ишн киза кире, бээр олага мидил каан. Бажымынган чедер берген бис. Аржаан үч-болбаси. Токудан, Каа-Хемге келген аржаанын деваскээрине, вертолет кол-сар шөлүктүг бар, ичтел-лар-даа бо чылын ынаар чагыс-лаа вертолет уш-чалыс. Аржаанчылар-биле тайкыжып, чугаажып, кан-дыг-каидыг арылгарга үдөр өмненип, аржаанга кирип

Кодауунда-ла аытыг, ча-дал чорур. Ол кока орук-тап Току, Каа-Хем ко-жууннарны таарты эртер. Хай-хай хемини кесип, тайга-сынарны ашп чора-раш. Маймахаш аржаанга чедер берген бис. Аржаан үч-болбаси. Токудан, Каа-Хемге келген аржаанын деваскээрине, вертолет кол-сар шөлүктүг бар, ичтел-лар-даа бо чылын ынаар чагыс-лаа вертолет уш-чалыс. Аржаанчылар-биле тайкыжып, чугаажып, кан-дыг-каидыг арылгарга үдөр өмненип, аржаанга кирип

Аржаан-сугларымыс

турарын сонурган айтыр-дымыс. Маймахаш аржаанын баштайгы шинчелдерин 1953 чылда кылп чорут-кан чүе-дир. Бо аржаан икиг сугууг аржаанга хамааржып. Эн улуг, үнүп аыдар дэунде сугун ишн 30 градус. Оон инай 27, 32 градус икиг сугууг чедери бар. Ол аржаанга чедери аарыгларга чурт ала-рып азын дээр, узус барып кирип турар. Чүстер азыг-ларынга, баш, кара, ажим, баар, нерв, кеш аарыглар-ры.

Тыва үдүстүн үе-дүптен сатып чоран чыгышын өзугаар аржаанын үнүп алыг. Ижер аржаанын че-жен-даа ижерге, ижи-баар эсерберс, харын-лаа оон соонда чөмөннө ту-рунда дүе чок чүе-биле дөмей-ле сен

Аржаанын турар чери кайгамчык чараш боудус-чурумалдыг чер болду. Ар-жаан-Хемин ол-бо тала-зында кылп кара пештен бүткен арга. Ийде аян-буру эм өттүр, кат-чаныс үнүп турар. Ан-мөнгө, балык-байланыр оран чор-ду. Барын чүкче көрдү. Чүкүр тайга деп койчуг чараш шын көстүп турар, сонгу-чөөн чүкче Академик Обручев сыннарнын суг-дери шөлүг чоруй барган. Тегин-ле чараш чер. Ар-

жаанын догандыр турар аржаан, үнүш-боудус бүдүн-бүрүн. Аржаанчылар-нын бойдука камны, ху-магалды илден, Бистин Бай-Тайгада Шивалар ар-жаанын деваскээр кай-дыг ийи, Каракаа чар-жычыг ышкыжытай, Ине харын, Маймахаш аржааны мрак болган инаар баар кижилерин саны эвээш-ле ийнаан харын, иччээш-лаа черас догандыр турар бойдука кижилер тургу-ган салыр болза, кандыг-лаа деваскээр арыг-сидыг, бүрүн-бүдүн турбас бе.

Азыралдыг, ачы-буянныг Маймахашка беш хуу дур-гуауна кирип, дыштанып, күжүвас мөөнөп алган, узун орууусу уламчылап, Харалз адын уургайчыс углап чорутуусу. Чедер черивис Тоора-Хемге чедир ам-лаа мрак — 100 ажыг километр. Маймахашка дыштанып турган, аржаан-чылардан мындыг чараш тоолууру чугааны дына-дым: Маймахаш аржаан. Ишн экин койчуг улуг кара хайрамык дээр. Ол Дине-нин-ле аржаан чоогун кээр тегерин. Бичангаш ар-жаанга барган улус ке-жээ орадылар аржаанга кирбес. Аржаан эзден хуш-дүзээр ол. Аржаанчылар аал-оранынче аытганга чорутарга, ол кайракан Маймахаш хемин куду кы-лаштал кээп, аржаанчылар-нын сондан эзден үдөп каар. «Өшүз хайракан! База катал келижиксе чедер байылыг, ачы-буянныг Аржаан-Хем!» деп, аржаанчы бүрүз иштине чалбарып.

Улуг чогаалчымыс К.Э. Кудажы-биле бодалымс, сымалымс дөмей болган-дыг таарып кижилер-де, Бичээш-лаа үк чо-галымс. Бичээш-лаа үк чо-галымс, Бичээш-лаа үк чо-галымс гым болуун деп иш-баштай мен эвес, а Игорь Иргит телевидениеге санал-дуу олурган чүе ийи» д-гей болза, бо-лаа мала-демократиян, чептуг чорук-ка өрөйиш эзлээн дарга-дыр эзэн дыкка хүндүлээр ийи мен.

Бо бүгү хуш бүрүе чурт-тал эртал турар барымда-ларымс-тыр. Ол чамыл-дардан уштарымыс элек-ле боор. «Улаас коммунистер катал тилең аар. Сталин башкы келгес, хамык чоңун дайыннарны уузулп каал-тыр деп ам-даа маңай, тел-сегелин, бөлөккөн олурар кижилер аралыкка кара эл-дерик болгай аан.

Ыдыг болур-даа чадывас, иччээш-лаа деп кижилер, хан эидере төктүрден баш-ка, коммунистер улуг-ла амык чок ийи. Бис демо-краттар база хол даян олур-бас болгай бис. Шинчел-данылыг бүгү делегейини чоң-нары, күчүлүг, сайыраңгай экономикадыг чурттарDemo-кратияны камгалап кээр дэундуну утпалаар.

Ол-даа кирипде сөзүм-дүр. Чогунаа таарыммаа сепкелгени ам чугаалайи.

Тыва Республикамын «Тоорукту долгай Тандым» деп мрак-ны хүдээп алаа кандыгы, чүе дээрге оңу тыва чоң чүс-чүс чылда төрөй чур-тууга йөрөл ири кылдар малайык чоран болгай» деп мен эрткин чылдын-на Тыва телевидениеге чуга-лаан мен. Мээн сөзүмүң черде сөс дывас, мындыг даргаар-ла болгай бо.

Бөгүн келгес, үк ирине мен эвес, а К.Э. Кудажы чогаалчымыс бир дугаарын-ла чонга сумелэн апарды. Ине харын, ат-алдарыг, чогаалчы оңу сумелэн-ла болгай-ла.

Улуг чогаалчымыс К.Э. Кудажы-биле бодалымс, сымалымс дөмей болган-дыг таарып кижилер-де, Бичээш-лаа үк чо-галымс. Бичээш-лаа үк чо-галымс, Бичээш-лаа үк чо-галымс гым болуун деп иш-баштай мен эвес, а Игорь Иргит телевидениеге санал-дуу олурган чүе ийи» д-гей болза, бо-лаа мала-демократиян, чептуг чорук-ка өрөйиш эзлээн дарга-дыр эзэн дыкка хүндүлээр ийи мен.

Оон чүзү багай болган чүе-дир? Ооннар дээрге кандыг-лаа тыва төрө-л-болуктен дора эвес, бистин хан төрө-лямыс — тываалар-дыр. Оларын чүе-ле ийиң дыкка дорамчы-лап, дуу харам, багынга че-дир кууу көрүп, хонтажар-бис. Харам-лаа эвес, харын-лаа томанчыг, кижилерге хол бешн чөгөс, экидөгес, зорбөк чон чоржук. Оон-Нарын өскө үзүс өскөпел турганын бешн көрбөн мен. Бо хүнде Оон чуртунда бу-гу Тывадан келген үзүс, я-зы-буру аймак сөөк чоң чурттал тур.

Амдын өш черде элдеп-тир кижилер болган. «А сэн бодалы-биле кандыг гымн турар экил» деп айтырдым. Ол болганым, мынча диди: «Ук ырыга Хемчик, Санн дагалары деп сөстөр албан турар. Ол ишкан улуг орус чоңуу база утпалаарын. Орус чоң эвес болза, мындыг сай-зыраңгай хөгжүлдөгө чөгөс

бис. Россия биле Тыва ча-гырылас, чангыс билишкни деп утка алган турар. Оон инай Ленинни база утту болбас. Ине харын, ам оңу бачкып турар-дыр, иччээш-лаа удавас коммунистер көр-гүзүп бээр, бо каш Ельцин ишкан чаргаштарын тара-дыр савыртылар. А ири ар-тын каар болгай. Бичангаш оңу боаар херек-э деп бо. Шына сеткил-биле чуга-лай түр.

Индиг кижилер чүе чүе-таалаары боор, байлааш-каш, чоруй барым. Хей чыл партократ чорай кижилер дөйттөс, харын-лаа дөйттөс кижилерге амык-лаа дээринге ийиң аыч бугурдай. Болду-лаа чор-керден. Кара баштыг тыва икжия «сөк» дээр куду көрүп, өскөмел турган, ол хиреде чүлүг орус чоңа ам-даа тейлес, чашпаалап ту-гар. Ук икжи бо-дуду эгө-дугаал чедер аада, орус даргаар-га чашпаалап, Хемчик чур-туг кижилерин бүдүү тала-лакчы кылдыр ажылаа, өскө тывааларга ууралышты-рып өрөйиш бергени ам-дур. А ийиң хол даянп чачык-кан кужу — коммунист эр-га-кайгыр! Ол-дур — ком-мунизм биле национализм, база национал кызгыраландык чер-чурт эселээр чорук — чангыс ийиң төлдери-дир.

Бистин Тывабыс мындаг чорук турбазы. Тыва икжи тыва икжиге төрөл. Кандыг-бир сугра өскө кожуундан тыва икжи баарга, өскөпел, хол келди, дорамчылап, оон туржук, амы-тынынга кеткен чоруттар ам-даа тааржып турар. Моңа солгаар шак мындаг таарылга боорга, республика солунарынга доп-доруан чырдылар херек. Ук суурун чурттагы чоңу ол болган айымдыг чер-чурт өскөпел тывааларын мөөнү-биле сайгарып. Бир эвес үк суурун чоңу болууну чан-гыс чер-чурттуг кем-херек үтүлдүкчөйүс болур бо-ла. Танды чок кожуунуң ул-ду чугаалашкыш, ол суурун удузун кылды-кыя боор. Эске черлерде өрөйиш турар ажы-талыне-даа, хоругаалда ол-лар төрөлдери-лаа, ком-му-

Ол ишкан, эргим тыва эштерим, ха-дүмө, кандыг-бир төрөл болукту дорамчы-лаар чорутуу черде болду. Бейн көрүрүм. Мээн ханым-да чүлө иргат, оннар, ту-дун, моңгун холумак бар-дан өскө сөөк чоңун ханы база бар. Мен диннап туру-лаа оюннарны азы кужу-тет-терин куду көөр болунара, менде килелеп, хордалар эрге база бар. «Чангыс Таи-ды-Тыва чурттуг, чангыс дил-дыг, чангыс аай арын-шы-райдыг, чангыс чүдүлөгөй тыва чоң бис» деп Танды-Тыванын баштайгы бугаа даргазы Хун-Ноян Монгуш Буян-Балдырг чугаалап чора-нан Ону черле утпаар. «Танды-Тыва» деп аты база улуг ноюнмыс Буян-Балдыр-гы алаан эвелеп. Ол дээрге оюн, кезип, бал-ла-даа шы-ла-валымыс төөгүчү барымда-лар-дыр.

Игорь ИРГИТ.

ШАЛЫК

БАЙ-ДОЖУЛ

Кизыт шаттарын айгы-лактарына хой суруу сындарын чаттып олтал корда, Намдол Дожудун Дождулу тандып алган мен. Хемин каш башкы-бүтүкчөк шамала Нам-дол аайым мал-маган ара-зында аыттын сыр маны-биле эвес, аыттын шошук чоруп-биле чоруп чоруур чангыс кижилер ийи Оон эртем мергежили мал сурут азыраар, оңу өстүрө салым-нык болган. Бичангаш кезек шалыктар Бай-Дожду деп хун-дуктел шота атыг тывыккан.

Оруку-Шынаа чурттуг Бай-Дожду, шынап-ла, бай Намдол Дожудун ызыгуур ада салгады ядык кижилер. Адамы Дожудун холларын анаа орбес. Буга-шары бол-гаш буур мойнаа баг-манчак уштган, бай эрлерге дүзүлгөн каткыс, хураган, анай шаныга адыр турган. Алыг-кеш эттеп бергеш, бай казынараан өоме, ааржы чажыныга алай чопаян. Адыр алуотуп алай-хураган чыл ажыл, мандала-мандала, хожуут-төргөй бол-ду, коданга дешкилежи бер-ген.

Карак кыял күш-ажылы-н кижилер мал-меганын бол-ду болбай. Дожуду ашак бичан-гаш ордун Намдолга бай шани-чник эгезин салып берген. Бичи Намдол ол мал-сүргү-ден салдырмай барган.

Намдол Дожудун аламын үтү солун төөгүдүг эр болбазымкы. Эн улуг ажымы Алы-Соктар Шалыктын тулган ажымы-дыр. Дүлбө (Ак Камбы) Шалык хураан-ның эн дээди дүзүлдүг дэ-мазы, а кыс дүмүзү Салык-Хунду деп дүжүмек кижинин кадыны, иймеле хей уруу-дарымын нези болур.

Намдолдун угбазы Ууачай Ачч-Чанай деп ядым-ту-реңни кижини, олдун Чыды-гырын кадым болуп, 16 хар-лыг турган, чурт тудуп чоруй барган. Аалдын хамык ажы-лы бичи Намдолга ошаанжы. Ол турарга, оол болуп, аа-зынын дагыгымыс азырган. Отурага, кыс болуп, азырга-ны дөңгөйгэ апарган. Бызза алыртар, өшкү ужуктап саан-тар-лаа алдырар. Чаш кижини эсери билдирген эвес. Дожуду бип чоруп келгере, ар чачыс оол чүеңи кижилер аларган бол-луп-тур эвелеп.

Намдол 17 харлыг апарган да азымы Дожуду Кара-Тумат чуртунда Бисчелди Тумат деп келгени олтуңга айтыр-гаш, күстүң чаарга дүвүдө

өглөп-баштап каан. Ол бооза Тес-Хемге сөөлүг дүрүм Бугаар Амбын ноюннык сугта дүжүп, мөңүн күзү ол чүе-дир.

Сугу-сүдө суг, чер болгаш агар-биле база оран-чурт-биле холбашкан дидир. Нам-дал биле Бисчелди Дождулар эр дагыр, нарын, берге амы-дырал-чуртталгае шымылп кириккен. Намдол Тыва би-жикти шуугайга хүдден тура, айтыканын өзугаар танды алгаш, мал кадылп чораша, ак харын сазып кылды, ужу-ктерин дүзүлгенин бижил өрөйиш алган. Тыва бижикти танды алган Намдал биле Бисчелдейнин караан чырыг-кан. Аныктар чаа жеке аа-эу-биле көрүңе-даа, мал-ма-ганында чөрүлбас.

Намдолдун ааанне бир-ле хуш «кызыл-дустан» чоруй барган. Намдол биле Бисчел-дей хоор чоңуна төлөтүн көрүтүп, өскөлөр шыкшап чуртун кайган. Ала-незиник адин шыкшап. Намдол кезе-гезин, Бисчелдей чажан чо-лдайтыр кезин октапкан. Чыл-дар шуушкан.

Кызыл-Шаттын Улуг-Өлек Кышын чөккөр кирир эвес. Бурул ирем таяктын хулу Бурулаа-ла чикте эвес. Кара-Шаттын Шары-Чыдар Хаттыг дүвү кирир эвес. Дожуду Бурула баг-лаажындан Кудун, чава ыраар эвес деп ырызын Бисчелди Дожду 1968 чылдан 9 азын 19-чү хүнүңе Бай-Дожду деп күзөңге мчлап олтулар. Шы-на-ла, өглөп-баштал кааг Бөгү-хүнүнүн чурттал чоран чөр-чуртун элел арканын күтүм бадыткаан

Саналдар

Бодалдар

Сумелер

Чоокта чаа октябрь 15-те № 200 «Шына» солунда «Бурган чока, бумба калчаараар» деп Тыва Респу-бликанын Кургане шиналанын Лауредалыг, чогаалчы Александр Даржайын бижикни материалын чуудууг турмейи барган, номучуларын санал-оңалыг амы-наксип, үдөжиксеп. Мыд чамык сөс-домактарын ут-казым, шынарын сайгаржып көөрү солун дамчыттыр дуза дилеп, сону кыскамы-биле чырыдарын аылдым.

Никитян-биле моон мурун-лунада арага-биле демисекич, арагыч улуг-биле, эр-хөрө-жө, анык-чалым кижилер-биле ажылыг организастап, ужуражыкшынарны эртри-кери, арагачыларын хемчег ач келдиңсе-даа, бо хүнир-де байдал-биле денизэрге, улуг-биле, алың-чалым, ылангыч хөрөжөн чон арага-жыс дүлдүгүн, ажим-төлүңү кижилеридегиңе, амдыралче кичиңегей салбайн турар. Чаманы улус нем-херек үдү-тедил, арын-туруун, не-чаш эгезин, кезиң-чолун, салым-хүвүн, бөлүл-чачыларын улам кошкодуй турар апагын барымдаалаш. Чааа чо-гүр өйүңе солунуңага до-гандык база үндүргенин дет-кидим.

Ызыктык Далай-Ламаны Тыва Республикамын Дээди Советинин Даргазы чалаарга, Президентисе болгаш өске-ла харымысалтыг ажыл-акчылдар болгаш чоң оон-биле ужуражып, оон ыдыктыг чуудугер өрөйиш, чүдүлгө-сактып, өзү-чачыла-рымысты, арын-чурувусту, сеткил-сагышымысты арылган.

Чоңугаар бараан боор чоруур үрүт-дарымын мөздүлүгү Намдол Дожуду чогаала-рып чорур. Хол ийи боң ил-чандыр басып деп чүе ола-лар. Пенсionen өбөмгө база катал укчураштым.

Намдол Дожудунче Дожду бичи чорутун уруглары-биле өзүн назымын назылап, казы чурттал чор. Бисе сеткилдик чонч өбөгөнни ападыздык ча-лак шакилалары металлдар «Хүндүлгөн Лемаз» өглөп болгаш хүндүлүг бижиктер оон чүрүңге ачы-хемчө-лүг чорашын керсептен ту-лар. Намдол Дожудун амы-дыралыг түс чөтүлүгүн төөгү-дүрүп, өбөлгөлерин үтпес үчүлүгү бис.

Белтин сөккөзү күрүңе ара-зым чок. Шына-ла-ла ала-га тыл ижилтеринин бүгү ара-зым чок.

Мотор ТИРЧИН. Самагалдай суур.

Херэежен чонум, силерге

ТӨККЕН ДЕРИВИС ЭГИТТИНЕР БЕ?

Чоокта чаа октябрь 15-те № 200 «Шына» солунда «Бурган чока, бумба калчаараар» деп Тыва Респу-бликанын Кургане шиналанын Лауредалыг, чогаалчы Александр Даржайын бижикни материалын чуудууг турмейи барган, номучуларын санал-оңалыг амы-наксип, үдөжиксеп. Мыд чамык сөс-домактарын ут-казым, шынарын сайгаржып көөрү солун дамчыттыр дуза дилеп, сону кыскамы-биле чырыдарын аылдым.

Никитян-биле моон мурун-лунада арага-биле демисекич, арагыч улуг-биле, эр-хөрө-жө, анык-чалым кижилер-биле ажылыг организастап, ужуражыкшынарны эртри-кери, арагачыларын хемчег ач келдиңсе-даа, бо хүнир-де байдал-биле денизэрге, улуг-биле, алың-чалым, ылангыч хөрөжөн чон арага-жыс дүлдүгүн, ажим-төлүңү кижилеридегиңе, амдыралче кичиңегей салбайн турар. Чаманы улус нем-херек үдү-тедил, арын-туруун, не-чаш эгезин, кезиң-чолун, салым-хүвүн, бөлүл-чачыларын улам кошкодуй турар апагын барымдаалаш. Чааа чо-гүр өйүңе солунуңага до-гандык база үндүргенин дет-кидим.

Ызыктык Далай-Ламаны Тыва Республикамын Дээди Советинин Даргазы чалаарга, Президентисе болгаш өске-ла харымысалтыг ажыл-акчылдар болгаш чоң оон-биле ужуражып, оон ыдыктыг чуудугер өрөйиш, чүдүлгө-сактып, өзү-чачыла-рымысты, арын-чурувусту, сеткил-сагышымысты арылган.

Чоңугаар бараан боор чоруур үрүт-дарымын мөздүлүгү Намдол Дожуду чогаала-рып чорур. Хол ийи боң ил-чандыр басып деп чүе ола-лар. Пенсionen өбөмгө база катал укчураштым.

Намдол Дожудунче Дожду бичи чорутун уруглары-биле өзүн назымын назылап, казы чурттал чор. Бисе сеткилдик чонч өбөгөнни ападыздык ча-лак шакилалары металлдар «Хүндүлгөн Лемаз» өглөп болгаш хүндүлүг бижиктер оон чүрүңге ачы-хемчө-лүг чорашын керсептен ту-лар. Намдол Дожудун амы-дыралыг түс чөтүлүгүн төөгү-дүрүп, өбөлгөлерин үтпес үчүлүгү бис.

Белтин сөккөзү күрүңе ара-зым чок. Шына-ла-ла ала-га тыл ижилтеринин бүгү ара-зым чок.

Мотор ТИРЧИН. Самагалдай суур.

Херэежен чонум, силерге

КАНДЫГ ХАМЧЫК ТАВАРЫДЫ

Дүрөдөлдө, эде тургусту-нун эреленинтен бээр ады чыл чед берген хере бис. Бичээш тургустун күрүңе-даа буура дүңкө, аа Ленин-ини адын эвээш Коммунист-тик партиямыс-даа ат-алдарын ошканга. Бараан сараан чоор-ту төнүп чоруй база катал көстүп келдө-ле, оон өтөңгө кижилер келер ужур чок кылдыр келер. Сагы хей-ээ бол, үтөң чок азынанын күш чептир-ле аысып — арага аймак. Сагы-ларга оон хей чүе чок, кандымы-даа бар. Аштал, хилдик көрүрүн оончын, ийи чүс бежен рубль өртөктү «оттуг-сугун» ажил алгаш, сактып-сактып оожук-турукарларга база бар апар-ган.

Дүрөдөлдө, эде тургусту-нун эреленинтен бээр ады чыл чед берген хере бис. Бичээш тургустун күрүңе-даа буура дүңкө, аа Ленин-ини адын эвээш Коммунист-тик партиямыс-даа ат-алдарын ошканга. Бараан сараан чоор-ту төнүп чоруй база катал көстүп келдө-ле, оон өтөңгө кижилер келер ужур чок кылдыр келер. Сагы хей-ээ бол, үтөң чок азынанын күш чептир-ле аысып — арага аймак. Сагы-ларга оон хей чүе чок, кандымы-даа бар. Аштал, хилдик көрүрүн оончын, ийи чүс бежен рубль өртөктү «оттуг-сугун» ажил алгаш, сактып-сактып оожук-турукарларга база бар апар-ган.

Белтин сөккөзү күрүңе ара-зым чок. Шына-ла-ла ала-га тыл ижилтеринин бүгү ара-зым чок.

Мотор ТИРЧИН. Самагалдай суур.

Чоокта чаа октябрь 15-те № 200 «Шына» солунда «Бурган чока, бумба калчаараар» деп Тыва Респу-бликанын Кургане шиналанын Лауредалыг, чогаалчы Александр Даржайын бижикни материалын чуудууг турмейи барган, номучуларын санал-оңалыг амы-наксип, үдөжиксеп. Мыд чамык сөс-домактарын ут-казым, шынарын сайгаржып көөрү солун дамчыттыр дуза дилеп, сону кыскамы-биле чырыдарын аылдым.

Никитян-биле моон мурун-лунада арага-биле демисекич, арагыч улуг-биле, эр-хөрө-жө, анык-чалым кижилер-биле ажылыг организастап, ужуражыкшынарны эртри-кери, арагачыларын хемчег ач келдиңсе-даа, бо хүнир-де байдал-биле денизэрге, улуг-биле, алың-чалым, ылангыч хөрөжөн чон арага-жыс дүлдүгүн, ажим-төлүңү кижилеридегиңе, амдыралче кичиңегей салбайн турар. Чаманы улус нем-херек үдү-тедил, арын-туруун, не-чаш эгезин, кезиң-чолун, салым-хүвүн, бөлүл-чачыларын улам кошкодуй турар апагын барымдаалаш. Чааа чо-гүр өйүңе солунуңага до-гандык база үндүргенин дет-кидим.

Ызыктык Далай-Ламаны Тыва Республикамын Дээди Советинин Даргазы чалаарга, Президентисе болгаш өске-ла харымысалтыг ажыл-акчылдар болгаш чоң оон-биле ужуражып, оон ыдыктыг чуудугер өрөйиш, чүдүлгө-сактып, өзү-чачыла-рымысты, арын-чурувусту, сеткил-сагышымысты арылган.

Чоңугаар бараан боор чоруур үрүт-дарымын мөздүлүгү Намдол Дожуду чогаала-рып чорур. Хол ийи боң ил-чандыр басып деп чүе ола-лар. Пенсionen өбөмгө база к

